

ПАРАДИГМА ІНШОГОУ ТВОРАХ
ВОЛИНСЬКОГО ЦИКЛУ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

У статті детально розглядається доробок Юзефа Ігнація Крашевського волинського періоду, показується тісний зв'язок творчості письменника з місцевими суспільно-політичними реаліями крізь призму протиставлення «свій-чужий».

Ключові слова: пограниччя, національний гніт, кріпаччина.

The article deals with the works by Józef Ignacy Kraszewski written during the period of his activity in Volyn. The close relationship between the writer's works and local social and political reality is given through the lens of the opposition «friend or foe».

Key words: borderline, national oppression, serfdom.

Artykuł jest precyzyjną analizą prac Józefa Ignacego Kraszewskiego, które zostały napisane w wołyńskim okresie twórczości pisarza. Poprzez przeciwstawienie «swój-obcy» ukazano potężną zależność między twórczością pisarza i lokalnymi realiami społeczno-politycznymi.

Słowa kluczowe: pogranicze, ucisk narodowy, pańszczyzna.

Юзеф Ігнацій Крашевський — митець культурного польсько-білорусько-литовського пограниччя, дитинство якого пройшло у маєтку батька в Гродницькій губернії та в маєтку бабусі в Люблінському воєводстві Королівства Польського. Юзеф Крашевський готував себе до літературної діяльності, це було його чи не головне захоплення. Його батько Ян Крашевський не дуже поділяв це захоплення сина. Але потім так склалися обставини, що Юзеф Крашевський взяв в оренду помістя Гродець поблизу Луцька, в якому було 190 кріпаків, одружився. Дружина, Софія Воронич, яка мешкала в Городецькому маєтку і отримала в спадок маєток у селі Киселі, вела господарство, а він в основному займався літературною творчістю. Жив на Волині в селі Городець з 1840 по 1848 рік, потім перебував у селі Губин (1849–1853 роки) і за цей творчо плідний період літературної діяльності він написав такі романи і повісті: «Уляна» (1842), «Історія Савки» (1843), «Остап Бондарчук» (1847), «Будник» (1848), «Ярина» (1850), «Печера Лади» (1852), «Єрмола» (1855), «Хата за селом» (1854–1855), «Божий підмайстер» (1856), «Історія кілка в плоті, за достовірними джерелами зібрана й описана» (1858), «Спогади про Волинь, Полісся та Литву» (1840), «Картини з життя й подорожей» (1842), «Спогади про Одесу, Єдисан і Буджак» (1846). Цікаві враження від Волинського Полісся залишив письменник у

таких щоденниково-мемуарних спогадах, як «Волинські вечори» (1857), «Подорож до містечка» (1857), «Нотатки з подорожей» (1858). Як він згодом згадував: «Протягом двадцяти років жив я, постійно спілкуючись з селянами, слухаючи, спостерігаючи, захожуючи до розповідей. Ось справжній генезис цих повістей» [8, с. 31].

Ці українські селянські типи «народилися» в творчій уяві польського письменника із співчуття та співпереживання долі волинської людини, відчуженої соціальними передусім обставинами та політично-правовим упослідженням від світу культури і мистецтва. Юзеф Ігнацій Крашевський визнавав: «Основним моїм завданням є ввести до повістей наш власний реальний світ замість традиційних сюжетів, салонних історій, що не несуть жодних ідей, окрім однієї — космополітичної. Своїм завданням я вважаю теж зрівняти права тих верств суспільства, які досі не мали доступу ні до сцени, ні до живопису, ні до музики, переодягнені в шати, скоєні їм кравцем» [10, с. 70].

Юзеф Крашевський заповів собі ввести в художні твори всі соціальні стани, але основну увагу зобов'язався звернути на тих, кого злидні голод, тяжка селянська повинність, свавілля і бездушність поміщиків відчужують від можливостей духовного і морального оздоровлення завдяки освіті, культурі та національному самоусвідомленню.

Тогочасна суспільно-політична атмосфера не була сприятлива для гідного життя і поведінки та звеличення українського селянина — українця-католика, українця-православного, українця-уніата, історії і культури уярмленої України. На той час, коли Юліуш Крашевський оселився на Волині, Польща часу від укладення 1569 року Люблінської унії активно господарювала на теренах Волинського воєводства. Польський вплив домінував навіть після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.), внаслідок яких Волинь, за винятком Кременецького повіту, була приєднана до Російської імперії і на цих землях було утворено Волинське намісництво. Згодом воно одержало назву Із'яславське, а потім намісництво стало Волинською губернією. Із 1804 року центром Волинської губернії, однієї із найбільших у Російській імперії, обраний Житомир. Саме на цих теренах, де землевласниками були переважно поляки¹, які за певні заслуги перед Річчю Посполитою отримували тут землі і маєтки від польського короля, ополячені українці або православні волиняни, і творив свої «сільські повісті» Ю. І. Крашевський.

Інтелектуальне і літературно-культурне життя зосереджувалось у губернському центрі, в деяких містах краю, таких, скажімо, як Луцьк, Кременець, Бердичів, Дубно, Звягель, Остроз, Заславль чи, скажімо, Чуднівський маєток Г. Ржевуського, тоді як село залишилося на маргінесі цивілізаційного поступу. Селянська тематика і проблематика не вписувалася в систему художнього мислення творців волинської польськомовної літератури, зорієнтованої передусім на західноєвропейську літературу і культуру, на філософські ідеї, літературно-мистецькі жанри і стилі, які долинали з європейських центрів культури. Духовне і морально-психологічне пригнічення, яке охопило сотні тисяч поляків Правобережної України після трьох поділів Речі Посполитої — втрати держави з багатовіковими традиціями незалежного володарювання, скасування Конституції Королівства Польського і більшість ознак автономії польських земель, щораз жорстокішого, з посиленням репресій контролю за мисленням і поведінкою з боку російської адміністрації, наповнило песимістичними рефлексіями думки і почуття багатьох представників волинської польської шляхти.

¹ Як свідчить Г. І. Марахов, на Правобережній Україні найбільший відсоток польських поміщиків від загального числа землевласників був на Волині — 93%, тоді як у Київській губернії — 87%, у Подільській — 89% [8, с. 31].

Очевидно, що Юліушу Ігнацію Крашевському та багатьом польським письменникам і культурним діячам довелося після поразки листопадового повстання 1831 року шукати нові засоби і форми літературної, освітньої, наукової і громадської діяльності. Адже згідно з указом царя Миколи I від 13 лютого 1831 року була заборонена будь-яка польсько-центристська діяльність. У цьому ж 1831 році закриваються всі вищі навчальні заклади на Волині, Київщині та Поділлі. Протягом двох років ліквідується славетний Кременецький лицей — творіння легендарного Тадеуша Чацького. На його матеріальній базі постає Київський університет св. Володимира та Волинська (Житомирська) гімназія.

Царський уряд здійснює примусовий перехід уніатів до православної церкви, позбавляє тисячі шляхтичів, які за свої військові заслуги були внесені до гідності шляхетської або до лицарських списків і потім отримали на сеймах підтвердження свого шляхетства, їхнього традиційно достойного соціального статусу.

25 липня 1840 року на Правобережній Україні було відмінено дію Литовського статуту, а згідно з указом від 29 травня 1842 р. в усіх службових інституціях вводиться як обов'язкова російська мова.

Царський уряд анексію Правобережної України, а також остаточно всієї Білорусі та етнічної Литви обґрунтовував тим, що Російська імперія повернула собі давні російські землі, які колись входили до складу Київської Русі, яку російські історики, передусім М. Карамзін та інші російські та радянські історики — великодержавники, ототожнювали не з Україною, а з Росією. Внаслідок цієї грандіозної операції по знищенню самостійної Польської держави і захоплення українських, білоруських і литовських земель Російська імперія збільшила свою територію на 240 тис. кв. км і почала активно інтегрувати цей різноетнічний і різнорелігійний люд у імперське тіло, особливо українців — «єдиний народ — єдиної раси» («одноплеменный»). І якщо за двадцять п'ять років свого царювання Олександр I, прислухаючись до порад і рекомендацій князя Адама Єжи Чарторийського, зберігав назву анексованих земель як «польських губерній» і не відривав кардинально від польського політичного організму, що Микола I повів рішучу політику асиміляції приєднаних до імперії етносів і бідної, переважно

сполонізованої шляхти, «якої 1800 р. в Україні налічувалося до 262 тис. осіб» [2, с. 271], а на Волині безземельної шляхти було понад 4 тисячі (27 349 чиновників + 6 275 осіб службової шляхти) [2, с. 11].

Французький історик Даніель Бовуа, автор циклу праць, які він сам назвав «малою українською трилогією», дослідив історію трикутника «влада — українське селянство — великі польські маєтки у Волинській, Київській і Подільській губерніях» і довів, що існувало «реально змовництво росіян і поляків над українським народом, особливо наприкінці XIX ст. в умовах дивовижного економічного піднесення» [2, с. 100].

Саме тому на особливу вдячність заслугоує творча увага Юзефа Ігнація Крашевського, до цих нещасних зубожілих селян, як правило, українців, яких царська Росія вважала «єдиноплеменними», православними, але нічого цим кріпакам доброго не зробила.

Російська імперія проводила колоніальну політику на Правобережній Україні, яка відзначалася особливою послідовністю й системністю в ліквідації національних, релігійних, культурних, освітніх і наукових центрів, закладів, організацій. У цих умовах національного пригнічення і політичних репресій саме і працював Ю. І. Крашевський. Листопадове повстання багато в чому сприяло зростанню національної самосвідомості як поляків, так і українців, хоча слід зауважити, що польське повстання 1831 року не було активно підтримане селянами — ні українськими, ні білоруськими, що змушує замислитися над антиномічними групами «свій-чужий», «свій-інший» в проекції на стосунки між поляками і росіянами. Водночас польські повстанці не були «своїми» для звичайних українських селян. Для польських національних патріотів селяни, як українські, так і білоруські, були також іншими, тобто не їхніми.

І проблема полягала не лише в соціальній площині, передусім в релігійній, культурній і, звісно, національній. На цих східних Кресах проживали українці, білоруси, євреї, литовці, які успадкували власну систему етнокультурних традицій і відносин, звичаєвих правил, вірувань, обрядовості, тому борцям за свободу Речі Посполитої важко було «вселити» в суспільні настрої волинського люду свої ідеї та практичні цілі.

Очевидно, що певна частина польської інтелектуальної і духовної шляхти Право-

бережної України усвідомила, що після поразки Листопадового повстання слід шукати нові, не такі радикальні, але принципово зорієнтовані на національно-демократичне відродження шляхи для зближення з тими, на чийх етнічних землях вони жили, і чия земля і чийі трудові руки їх годували. До числа тих, хто намагався подолати депресію, соціальну пасивність і апатію, хто не обмежився літературно-салонним «розкошуванням» в колі пристосуванців до жорстких політичних реалій владарювання Російської імперії, належав Юзеф Ігнацій Крашевський. Правда, цей письменник, культурний і громадський діяч не перебував у відкритій опозиції до царського режиму, особливо в період царювання Олександра I, коли багато хто ще сподівався на його політику лібералізму і просвітництва, а намагався віднайти засоби і методи оприявлення своїх думок і почуттів в літературно-мемуарних жанрах. Ясна річ, максимумно уникаючи конфліктів з російською адміністрацією краю. Більше того, багато хто із польських письменників і культурних діячів Правобережної України прагне знайти консенсус із російською владою, а також із російською літературно-культурною елітою, починає сповідувати ідею слов'янської єдності, пропагувати концепцію всеслов'янського зближення і замирення та витворення щось на зразок гармонійного слов'янського світу.

Так, видатний волинський письменник, суспільний і громадський діяч, граф Генрих Ржевуський, який відзначався парадоксальним мисленням, схильністю до літературних містифікацій, екстравагантною епатажною поведінкою, а головне — великим літературним талантом, у своєму маєтку в Чуднові організує в червні 1841 року збори польських письменників — переважно молодих літераторів волинсько-литовських земель, на яких обговорювалися ідеї слов'янської єдності, панславізму. І не тільки. Як писав Ю. І. Крашевському напередодні цього чуднівського з'їзду господар маєтку Генрих Ржевуський, «наша коаліція є найсильнішою відносно науки і навіть творчості. Якщо щиро візьмемось та з розумним планом, література буде владарювати негайно» [4, с. 78].

Митець польсько-українсько-російського порубіжжя, автор багатьох історичних творів, спогадів-гавенд, зокрема історичного роману «Запорожець», численних публіцистичних нарисів, присвячених Волині, передусім до-

рогим його серцю Чудному та річці Тетерів — не випадково його улюбленим псевдонімом був Тетеревянин, Генрих Ржевуцький відгукується на запрошення критика і письменника Міхала Грабовського і разом із перекладачем і письменником Ігнацієм Головінським, редактором Юзефом Емануелем Пжецлавським — редактором «Петербургського Тижневика» («Tygodnik Petersburski»), навколо якого і об'єднувалася ця група, Юліушом Ігнацієм Крашевським, поетом Густавом Олізаром, письменником і видавцем Александром Каролем Грозою, істориком і публіцистом Александром Пжездецьким організує Петербурзьку котерію. Це об'єднання літераторів, яке носило ще назву Волинсько-Литовська котерія, мало на меті сприяти єдності польського, українського та російського народів і культур під духовним скіпетром Росії. Але на практиці не це стало визначальним у творчій практиці та культурно-громадській діяльності волинських літераторів. Головне — служіння літературі, мистецтву, культурі й західному краю в нових суспільно-політичних умовах, об'єднання творчих сил і праця без конфліктів і суперечностей задля збагачення польської літератури і культури надбаннями європейської культури і культур слов'янських народів. І це завдання польські письменники і культурні діячі Волині гідно виконали. «Попри глибоку периферійність, здавалося б, непереборну відірваність від осередків цивілізації та культури, — узагальнює Володимир Єршов — зрештою, потужну боротьбу імперського молоха з усім, що було пропольським, саме польські письменники краю тримали ту високу планку громадянської та інтелектуальної активності, яку саме Волинь піднесла в суспільстві, як земля волелюбна, шляхетна, та, деякою мірою, незрозуміла для інших сусідів та іноземців» [4, с. 151].

Чільні діячі Волинсько-Литовської котерії розуміли, що цей Південно-Західний край, його історія, культура, традиції, вірування, перекази і легенди, врешті-решт, навіть мова, фольклор, звичаї, обряди їм також не вповні зрозумілі. І якщо вже дбати про єдність та порозуміння між слов'янськими народами, то не можна не бачити, не знати історії і культури того народу, серед якого вони живуть і з яким хочуть мирно співіснувати.

Літературний та інтелектуальний рух на Правобережній Україні, переважно на Волині і Поділлі, був значною мірою спрямований на збір та вивчення історичних матеріалів, фоль-

клорних і етнографічних джерел, народних традицій, спогадів і переказів, топоніміки краю, археології, говірок і діалектів. Посилюється інтерес до регіональних проблем, передусім під кутом зору соціального становища губерньського селянина, дрібного шляхтича, мандрівних циган, білоруса, литовця, єврея.

Це була своєрідна зустріч із Іншим, який здавався донедавна своїм, відомим, але при наближенні з метою розпізнавання його національного образу і соціального обличчя виявилось, що він не зовсім свій, не зовсім відомий, він — Інший.

Опозиція «свій-чужий» знаходить своє відображення не лише в сфері соціальної, а й у мовній, етнічній, релігійній, звичаєвій. Так чи інакше, але вона формувалася і посилювалася опозицією «метрополія-колонія», хоча волинська польська еліта цієї опозиції в проекції на Варшаву і східні Креси не визнавала, її не відчувала, а головне, не зараховувала себе до представників метрополії. Радше опозиція метрополія-колонія в свідомості правобережних поляків була зорієнтована на Російську імперію (метрополія) і на своє бездержавне польське життя та невідзначений суспільний статус в умовах підпорядкування російській адміністрації (колонія). Переважна більшість тих, кого зараховували до шляхетського плебсу («в Україні у 1800 р., як відомо, жили 240 тис. шляхтичів» [3, с. 62]) відчужена колоніальним статусом Південно-Західного Краю і від Королівства Польського, де польські патріоти їх трактували переважно як колабораціоністів. Про становище корінних етносів — українців, білорусів, литовців мова не йшла, оскільки вони підлягали денаціоналізації та уніфікації. Про національну ідентифікацію окремої особи чи окремих етнічних груп ніхто в центрах — ні у Варшаві, тим більше, в Санкт-Петербурзі — не заїкався, оскільки це були просто окремі соціальні групи із певними етнічними, релігійними, культурно-традиційними ознаками. Більше як на визначення русини, поліщуки, православні, християни, тутейші, євреї, цигани, вони не могли претендувати.

Що стосується польських латифундистів на теренах Волині то, звісно, не всі були колонізаторами. Значну з них частину слід було б назвати — колоністами, але від цього називного пом'якшення їхнього статусу не може применшуватися експансіоніський характер полонізації цього краю. І хоча ця колоніза-

торська політика одягала на себе міфологічні шати, проте реальні обставини свідчили про далеко не благополучні стосунки між польською культурою і культурними місцевими, локальними. Про соціально-політичні аспекти цих взаємин нема потреби говорити — пульсуюча конфліктність не згасала [1].

Польська еліта, і не тільки еліта, вбачала свою місіаністичну роль у цивілізаційному покликанні просвітити темні душі східних сусідів. Безперечно, в пам'яті зберігалися такі законодавчі ухвали, як Люблінська унія, яка скасувала відмежування Волині і Центральної України від Галичини і Поділля. Відсутність міждержавного кордону між Польською Короною і Великим Князівством Литовським дозволило полякам придбавати землі на теренах волинських, подільських, київських, білоруських, литовських, тому в Україні після 1569 року «присутність польського етнічного елементу зростала, загострюючи міжетнічну конфронтацію» [13, с. 229].

Польський дослідник проблем ідентичності Александр Ф'ют у книзі «Зустрічі з Іншим», запитує себе та читача, чи не назріла потреба відтворити «польський колоніальний дискурс», подивитися неупереджено, піддаючи критичному перегляду величезний масив польської літератури, хоча б від Сенкевича, Чарнишевича, Одоєвського, до Івашкевича, на культурну і політичну присутність поляків на східних Кресах: «Випадає критично проаналізувати способи їхнього (литовця, білоруса, українці, кресового єврея. — М. Ж.), портретування, що улягають тискові стереотипів, глибше вникнути в протилежну рацію, серйозніше потрактувати прагнення до суверенності, демаскувати замовчувані донині негативні сторони полонізації» [12, с. 26].

Російська експансія Речі Посполитої ослабила польські колоніальні амбіції, які традиційно розповсюджувалися на терени колишньої могутньої європейської держави «від моря до моря». До того ж у настроях польської політичної і інтелектуальної еліти домінувала усталена думка про польську культуру як панівну, тому польська культурна домінація на східних теренах не піддавалась критиці чи сумнівам.

Навіть у суспільній свідомості розділеної «союзом трьох чорних орлів» Польщі переважало почуття національної гордості за велич колись величезної за територією держави, яка змогла так багато земель «підгорнути» під крила білого орла.

Як наголошує Александр Ф'ют, «серце на одного «справжнього» поляка затріпоче на назву колонізатора, та ще й поруч з німцями! Адже ж від шкільних років він був переконаний, що польська культура мала таку привабливу силу, а шляхетські привілеї так спокушали уяву (і, між іншим, кишеню), що литовська чи руська шляхта полонізувалася добровільно й залюбки. А якою була доля селян, котрі розмовляли по-литовськи чи по-руськи, дозвольте запитати? Чи їхня присутність в орбіті польської культури завжди була добровільною? Чи була викликана лише мотивами класової залежності? Справи ще більше ускладнювалася тим, що на суспільний поділ часом накладався поділ релігійний. І доки не з'явилося сучасне поняття національної ідентичності, віровизнання, зокрема в нижчих верствах, становило єдиний бастион почуття етнічної самості» [12, с. 34].

Не один Юзеф Ігнацій Крашевський свій досвід вrostання в суть і глибини української культури, пізнання чужого з метою зближення його зі своїм зумів творчо освітити і реалізувати. Але саме він завдяки свідомому і, головне, органічно чулому інтегруванню в інший національний духовно-моральний простір, яким було для письменника українське село і українська душа, йому судилося так правдиво, так психологічно переконливо витворити галерею художніх характерів, які репрезентують тогочасну українську сільську людину в їх складних взаєминах зі світом Іншого, Чужого.

Дитинство Юзефа Ігнація Крашевського припало на період царювання Олександра I, на якого мав великий вплив польський князь Адам Єжи Чарторийський. Він був призначений куратором Віленського наукового округу, до якого входила Литва, Білорусь і Правобережна Україна. Багато в чому на цих теренах завдяки діяльності князя Чарторийського і особливо таких культурно-освітніх діячів, як Гуго Колонтай, Тадеуш Чацький, Алойзи Фелінський, Міхал Єжи Вандалін Мнішек та когорта інших подвижників зміцнювався польський вплив і почала активно і динамічно розвиватися польська освіта та культура. Правда, це тривало не довго, але якщо згадати про діяльність лише Кременецького ліцею та про заснування майже трьох сотень шкіл, то це вже викликає подив, оскільки польська культурно-освітня полонізація Волині здійснювалася на теренах іншої держави — Російської імперії. На особливу увагу заслуговує розгляд під кутом зору «інший», «чужий» ді-

альність католицької церкви, у зв'язку з посиленням впливу на Правобережній Україні російської православної церкви. Земельні володіння католицької церкви у Привіслянському краї, після скасування Королівства Польського ще за життя Ю. І. Крашевського були конфісковані, а 129 монастирів закрито. Указом російського царя католицьку церкву в 1867 році підпорядковано римо-католицькій колегії у Петербурзі. Російська мова стала офіційною мовою адміністрування. У 1860-х роках було запроваджено російську мову викладання всіх предметів гімназії, польська мова вивчалася лише факультативно. У 1885 році російська мова стала обов'язковою у народних школах. На землях Литви, Білорусі та України польська мова була усунена з усіх ділянок суспільного життя. Полякам було заборонено купувати землю, дозволялося лише успадковувати, на маєтки накладалася контрибуція у розмірі 10% річних прибутків. У 1863 році було заборонено друкувати книжки українською мовою, у 1865 було заборонено книжковий друк литовською та білоруською мовами. Слід нагадати про ті драматичні сторінки польської історії, зокрема про діяльність відомого куратора Варшавського шкільного округу О. Апухтіна, який цинічно впроваджував російську мову, бравурно заявляючи, що через десять років кожна польська мати буде співати над колискою російської пісні [5, с. 350]. У ці роки владарювання О. Апухтіна (1879–1897), які поляки називали «апухтінською ніччю», були запроваджені покарання за вживання в школі польської мови. До речі, це потім відгукнулося своєрідним бумерангом для самих поляків, коли в період Ю. Пілсудського українцям було заборонено спілкуватися рідною мовою в школах на території Волині.

Юзеф Крашевський, перебуваючи у внутрішній опозиції до царської Росії, був і залишався польським патріотом, але в тих умовах, в яких він тоді перебував, шукав будь-яку можливість для того, щоб і творити, і вести громадську, освітню, культурницьку діяльність. Проте в тій ситуації, коли йому доводилося жити на території Російської імперії, Крашевський не міг не почуватися сам іншим, чужим по духу до держави, яка знищила його національну державу. Письменник, проживаючи серед українських селян, які на нього працювали, дивилися, ясна річ, як на «свого» пана, прагнув, як свідчить його творчість, до вживання в моральний

світ і в соціальні обставини життя тих, інших, які належали до іншого етносу, до інших традицій, і, головне, до іншого соціального стану. Але письменник українських селян не зараховував до інших — він їх вважав нашими, хоча соціальна градація перекривала шлях до порозуміння і зближення. Ю. І. Крашевський зазначив у повісті «Хата за селом»: «Нема на світі сердець кращих і добріших понад серце нашого народу, але часто їх роблять черствими злидні, замикає їх власний голод і спрага».

Ю. І. Крашевський був націлений на духовно-моральну ідентифікацію з іншим, на своєрідне перевтілення в іншого заради художнього опанування характерів зображуваних осіб. Він переживав емоційно-психічний зв'язок зі своїми героями, що сприяло передачі адекватного відчуття, особистого співчуття та світорозуміння. Будучи іншим з позиції російського режиму, письменник намагався долати передусім ту дистанцію, яка відділяла його, іншого, від іншого — нижчого в соціальній ієрархії. І не тільки в соціальній, але в духовній й культурно-освітній. Тому він шукав внутрішню спільність свою з Іншим через переживання чужого смислу буття, сенсу поведінки і мислення. І все це заради зближення дистанції в соціально-культурному просторі спільного буття, спільного, але, безперечно, відмінного. Ілюзію згоди і взаєморозуміння письменник відтворює в повісті «Печера Лади» (1852), сподіваючись подати своєчасну програму майбутньої гармонізації стосунків між землевласниками, дворянством і селянством. Ідеалом для письменника є патріархальна сільська община, в якій безконфліктно співіснували місцеві поміщики, дворяни і звичайні селяни. Ці ідеї Ю. І. Крашевський вкладає в уста старшини громади Грицька Сороки, який заради їх втілення полишив місто, свідомо позбавив себе кар'єри та благополуччя і повернувся в село, прагнучи набути гармонії у власній душі та в сільській громаді.

«Давайте жити для інших, давайте жити для людей!» — закликає автор повісті «Єрмола», в якій відкривається благородний, наповнений любов'ю до ближнього, співчуттям і милосердям світ старого слуги Єрмоли.

Для Крашевського всі люди, незалежно від національності, мови, соціального становища, вірування, «однаково великі й гідні уваги».

Іншим, чужим для волинського села є традиційно циган. Цих вічних мандрівників зі своєю системою цінностей, моралі і способу життя село не приймає. Тому цей соціальний і мораль-

но-етичний трикутник сільська община (вільна циганська громада) шляхта, цей тугий, замішаний на традиційних забобонах, віруваннях, стереотипах мислення морально-психологічний вузол неможливо було розв'язати.

Ю. І. Крашевський в повісті «Хата за селом» емоційно чутливо змальовує щире, благородне почуття любові, яке поєднало цигана Тумрія і українку Мотрю. Але це кохання зразу ж відчувало їх від сільської громади, яка не хоче приймати до себе Іншого. Циган Тумрій — чужий для поліського села. Він із іншого світу. І тому стає чужою навіть для рідних і українка Мотря, яка поєднала свою долю з Іншим.

Письменник намагається знайти вихід з цієї дилеми «свій — чужий» бодай в художньому творі «пропонуючи» щасливу долю для їхньої доньки Марисі.

У повісті «Хата за селом» напівциганка Марися знаходить своє щастя в шлюбі з шляхтичем Томком і сільська громада, яка своєю бездушністю, жорстокістю з злобою скалічила долю Мотрі та прирекла на самогубство благородного Тумрія, тепер приймає молоде подружжя у своє середовище.

Переважно всі фінали завершуються, чи не всі конфліктні вузли «розв'язуються» письменником в проекції на прояснення виходу із цих соціальних і морально-етичних проблем, які він так правдиво, не уникаючи драматичних і трагічних обставин, відтворював. Навіть кріпака Савку, який взяв на свою душу смертельний гріх, письменник «рятує» втечею в Галичину і ошчаслиблює згодом поверненням додому. Більше того, «йому повернули батьківський ґрунт; він найняв хлопця, купив худобу, оженився вдруге...».

Письменник тому «посилає» свого героя в Галичину, бо на тій частині українських земель, що відійшли в 1772 році до Австрії, було утворено королівство Галіція і Лодомерія.

У 1781 році на цих землях була скасована особиста залежність селян від феодала, максимальний розмір панщини селянського господарства було обмежено трьома днями на тиждень, а для безземельних селян тринадцятьма днями на рік. Отже, умови селянського життя на Галичині були значно ліберальніші, ніж на території російської Волині. Після того, як Савка помстився синові управителя польського маєтку за те, що він зманив його дружину Настю, шлях його втечі пролягає у Галичину: «У прикордонних галицьких селах живе багато вихідців з Волині. Одних загнала туди панська

жорстокість, нужда, надія на краще життя, інші втекли від солдатчини. Всі вони селяться неподалік від кордону, так ніби ще сподіваюсь колись повернутися в рідну сторону» [7, с. 126].

І в Східній Галичині, яка була під владою Австро-Угорщини, велика земельна власність була також у руках поляків, польської шляхти, а селянство було в основному українське. Після реформи 1848 року селяни стали власниками невеличких земельних ділянок, тоді як більша частина земельних угідь належала великим землевласникам. Була ще тоді серйозна проблема так званих сервітутів, тобто лісовиськ і пасовиськ, бо вони лишилися тоді у власності поміщиків. Це створювало дуже серйозні конфлікти між селянами і землевласниками. У повістях із селянського життя «Уляна», «Історія Савки», «Остап Бондарчук», «Ярина», «Будник», які були написані Крашевським в період між 1842–1847 роками, тоді коли письменник жив у своєму маєтку на Волині, соціальні проблеми художньо осмислюються передусім під кутом зору соціальної опозиції «свій — чужий». Головне, чому чужий, тобто той, що соціально дистанційований від свого, від поляка-землевласника, не може стати своїм, ближнім? Чия в цьому вина? І де криються першопочатки, першопричини цього відчуження, яке легко переростає у ворожість, у ненависть? Юзеф Ігнацій Крашевський вину за розширення прірви між своїм і чужим покладає на поміщиків, на тих, хто володіє землями і селянами, хто не прагне пізнати душу цього Іншого, його мову, історію, культуру, традиції і цим само відчужується від світу відтиснутої на маргінес місцевої культури.

Характерними у цьому плані є роздуми й поведінка молодого панича Тадеуша Мрозачинського із повісті «Уляна», який захопився селянкою, українкою Уляною Гончар. Після випадкової зустрічі з Уляною панич довго роздумував над тим, чому така вродлива жінка є простою селянкою. Бо красуні, на його усталене переконання, можуть бути лише в його світі, тобто, в іншому світі, світі вищому, аристократичному, а не в світі поліського села.

В душі Тадеуша борються два «я», змагаються два погляди на світ і на жінок: один спокійний, розважливий, насмішкуватий, другий — необережний, пристрасний, по-дитячому легковажний. Спочатку переміг його ество другий — необережний, пристрасний і легковажний, а потім взяв верх спокійний, розважливий, насмішкуватий.

Уляна каже Тадеушу: «Хіба ви можете таку бідну покохати?». Вона убога з двома дітьми, у неї чоловік, на неї дивиться все село: «Я знаю, я чула, я гадаю, що простої, як я, жінки любити не можете».

Тадеуш не може повірити, що закохався в Уляну, бо ж бачив кращих. Щоправда, жодна не захопила його, а тут, як пише письменник, «дикі діти Полісся без тями, без мови». Шляхтич не уявляє, яке може бути його життя з Уляною, «простою селянкою», «дитям природи», «простою душею»: «Життя з простою жінкою, з якою його розділяли чоловік, становище і цілий світ, світ інших уявлень, незмірно нижчий від того, з яким покінчив Тадеуш». І для Уляни «його слова і думки із зовсім іншого світу».

Тадеуш, вражений красою, а згодом невгамовною, дикою пристрастю Уляни, пристрастю палкою, нестримною, щирою, майже безсоромною, поступово долає свою упередженість до світу, «іншості» — до світу «чужого», досягаючи того, що здавалося, навіки втратив у світі фальші і умовностей. Внутрішнє саморозкриття спраглої чистоти і щирості душі.

Згадаймо «психологічне коло» В. Дільтея, який довів, що людина вперше дізнається про те, що в ній є, коли порівнює себе з іншими людьми, бо в Іншому можна побачити лише те, що є в ній. Або Олександра Потебню, який висловився: «Для існування людини потрібні інші люди; для народності — інші народності». Отже, індивід набуває свою ідентичність тільки в стосунках з іншими індивідуальностями.

Юзеф Ігнацій Крашевський належав до числа тієї частини польської інтелектуальної еліти, яка виявляла зацікавленість цінностями інших культур, прагнула порівнювати різні культури, відшуковуючи, сполучний принцип порівняння. Письменник успішно долав межу, яка розділяла зацікавленість Іншим заради порозуміння, зближення та взаємного сприйняття. Згадаємо ще його «Спогади з Волині, Полісся і Литви». До речі, Крашевський, як він пише, «заглянув у повне болем, покори, злиднів і приниження життя нещасних, знедолених істот, ледве помітних на світі». Темне, відстале українське село, в якому панують забобони, недовіра до Іншого, страх перед владою, водночас виявляє, як показує Крашевський, людську гідність, благородство, чесність, моральну чистоту, працьовитість, любов до свого рідного, до землі, родини, дому.

Але його повсякчасно тривожить дилема: «наші та чужі», «свої та інші». У повісті «Хата

за селом» ця проблема «наші — інші», «свої — чужі» дуже чітко розглядається і художньо переконливо досліджується письменником. Так, і цигани — Апраш, Тумрій, Аза та вся циганська родина інші, вони чужі, їх українське село не розуміє і хоче сприймати. Там, де зупинилися ці роми-кочівники, в селі Ставиську живе циган Лепюк із сімнадцятирічною дочкою Мотрею. Юний циган Тумрій закохався в красуню Мотрею, що викликало гнів і обурення Апраша. Циганка каже Апрашові своєму батькові: «Ти завжди ненавидів у ньому чужого». Адже Тумрій народився від ясноволосої матері-християнки. Вожак циганського табору Апраш не любить чужих, він їм не довіряє. І українське село не приймає чужих. І тут з'являється нова дилема «свій-чужий»: молодий шляхтич Адам і сімнадцятилітня циганка Аза. Письменник розвиває, посилює і драматизує конфлікт, який сюжетно далі розгортається на стосунки панича Томка і Марисі, дочки цигана Тумрі. Інший вже фактор набуває значення. Це фактор національний, етнічний. Марися називає Томка, в якого вона безмежно закохана і хоче за нього вийти заміж, не по імені, а «ляхом» чи не тому, що він належить до іншого соціального стану, він — панич, шляхтич. І старий Ротай, українець який допомагає Томкові знайти порозуміння батьків, каже: «А ти, дурний ляше, що маєш тікати від щастя, краще падай батькові в ноги разом з нею».

По суті, польський письменник, порушуючи проблему Іншого, Чужого, розглядає складний процес набуття особою національної ідентичності. На той час ця проблема не була важливою, актуальною, письменник її камуфлює любовними історіями, посиленням соціального фактора, хоча фактор національний тут відіграє надзвичайну роль.

Юзеф Ігнацій Крашевський спрямував свій дивовижно плідний дух творчості на забутий, соціально і культурно пригнічений, колоніально витоптаний простір українського буття, здобуваючись на «привласнення» як свого «чужого», того, що його тривожило і що прагнув він згармоніювати. Він долає опозицію «свій — чужий» завдяки бажанню зрозуміти і прийняти. Він не подає українців як інших, як чужих — вони для нього є рідними. Письменник вживає термін «наш народ». Із яких позицій він виходив: — державницьких, пропольських чи з позиції співчуття до пригноблених українців в Російській імперії, чи з позиції оновлення взаємної поваги і порозу-

міння між шляхтою і селянством? Мабуть усі ці фактори відіграли певну роль у світоглядній позиції Крашевського, вираженій в «українських повістях».

Ю. І. Крашевський не був самотній у своєму співчутливому ставленні до українців. Згадаймо, що у Галичині, куди намагалися втікати українці від російської України, творив Корнель Уельський, який мав особливе співчуття до селянства і таврував шляхетські амбіції та пихатий аристократизм земляків. Згадаймо варшавських літераторів, які пізніше отримали назву Циганерії (Ю. Б. Дзеконський, Т. Ленартович, Ц. К. Норвід, В. Вольський).

Юзефу Крашевському довелося долати домінуючий у свідомості волинських поляків комплекс полоноцентризму, різного роду міфи та ідеалістичні уявлення, витворені польською романтичною літературою та політичними візіями. Йому удилося пережити захоплення ідеєю наднаціонального солідаризму і заглиблюватися в дослідження історично-суспільних обставин втрати Польщею своєї державності та водночас пізнавати українську людину, народні характери, культуру, побут, щоденне буття волинян, фольклор.

Суспільно-політична атмосфера за царювання Олександра I була загалом сприятлива для літературної творчості та культурно-освітньої діяльності.

Адже царська влада підтвердила рішення Конституції 3 травня 1791 року, згідно з яким зберігалося право участі в громадському житті лише за землевласниками. Таким чином польські землевласники, які загосподарювали на приєднаній до Російської імперії Правобережній Україні, урівнювалися з правами російських землевласників, як це гарантувалося Грамотою дворянству Катерини II. Залишалася велика проблема, яку ніяк не можна розв'язати російська влада. Це безземельні і малоземельні шляхтичі, які колись одержали завдяки воєнним заслугам і службі своїх предків польським королям певні шляхетські привілеї. Всі ці шляхтичі — піші, халупники, коморники мали гонор і честь, але не мали землі і російських дворянських привілеїв.

Юзеф Ігнацій Крашевський не оминає своєю увагою цю численну соціальну верству, переважно зубожілу, безземельну, часто без конкретних занять, з величезними амбіціями і з мізерними правами.

У повісті «Хата за селом» епізодично з'являється то образ такого упослідженого

шляхтича Юзефа Мнішевського, який «мав двоє сіл, мав достаток, гуляв, бенкетував, жив», а тепер ходить з костуром понурим старцем, то капітана Гарасимовича, який в одній з битв із турками був поранений, маленький маєток, що складався з двох хат, «здавав в оренду, а сам жив то там, то сям, кочуючи від двору до двору. З одними полював, з другими грав у карти, з третіми жив та гуляв. Був він *natus*² секунданта для всіх поєдинків, претендент на руку кожної молодої вдови і гість на всіх іменинах, одним словом, вид паразита, якому власний, хоч і невеличкий, маєток давав деяку незалежність і змогу високо нестися» [6, с. 60].

Інший герой повісті «Хата за селом» Адам Хоїнський — амбітний шляхтич, статус багатого землевласника якого дозволяє претендувати на такі ж привілеї в Російській імперії, які мають російські дворяни. Він «мав до двадцяти робочих коней, велике господарство і славився серед своїх багатством, як крез, торгуючи то волами, то свиньми». Його шляхетська оселя «складалася з десятка хат орендарів з колишньої шляхти, яку давно колись оселили тут, щоб рубала ліс та випалювала поташ і яка згодом перетворилася на землеробів, прирісши до того куточка» [6, с. 263].

Ні Адам Хоїнський, ні його дружина ніяк не могли змиритися з тим, що їхній Томко підсуне їм в невістки циганку, сироту. Як це так, такі багатії, які надималися, гнули кирпичу, Адаміха в неділю одягалася, як пані, й породичаються із чужою, іншою, не їхнього соціального рівня, роду і національності.

Юзеф Ігнацій Крашевський не уточнює, чи Хоїнські польського походження. Можливо це нащадки давніх українських волинських або галицьких родів. Наталя Яковенко, яка подала розлогі й детальні генеалогічні сюжети з історії найбагатшого волинського і Центральної України панства з кінця XIV — до середини XVII століття, засвідчує, що «основна маса панів-землевласників, як впливає з їхніх первинних імен і персоналій, мала волинське або галицьке коріння» [13, с. 157].

Значна частина зубожілої шляхти, про яку не забуває згадувати в своїх «сільських повістях» Ю. Крашевський, мала невеличкі земельні ділянки, що їх виділяли в тимчасове користування великі землевласники-магнати з власного поземельного фонду як вдячність за службу чи просто здавали в оренду.

² Природжений (лат.).

Кожен, за рідкісними винятками, шляхтич, який володів або предків вислугами перед Короною, або отчинними, тобто успадкованими землями, або старовинним родовим корінням, прагнув утвердити себе в шляхетських правах.

Промовистим свідченням конфліктності дилеми «свій-чужий» є суперечка двох героїв повісті Ю. І. Крашевського «Остап Бондарчук» — родового і багатого шляхтича Альфреда і його друга, селянина-кріпака за походженням Євстахія — Остапа Бондарчука, який завдяки дядькові Альфреда, аристократові-графу одержав в Берлінському університеті освіту. Без огляду на соціальний стан і положення в суспільстві цих юнаків — убогого сироту і шляхтича пов'язала щира дружба. Євстахія, який набув фах медика, лікаря, тривожить його майбутнє. Він повинен повертатися на Волинь, де він не буде захищений від тисяч непередбачуваних принижень, бо навіть висока освіта, виховання, набуті знання і культура не можуть звільнити його від первісного кріпосного стану. Євстахій — Остап приречений бути чужим, іншим в середовищі родовитої шляхти, він не надіється вже бути своїм серед своїх братів, серед селян-кріпаків: «Мої брати по крові, не можуть зрозуміти моїх думок і не порідняться зі мною; мої брати по духу відштовхнуть мене, тому що я для них щось нижче від людини, родич ескімосів і мавпи» [7, с. 146].

І хоча Альфред намагається заспокоїти свого друга, переконати, що його домисли передчасні й безпідставні. Євстахій наполегливо обстоює свою позицію, згідно з якою відчуження його, селянина, кріпака, від світу підневільного соціального стану, таке ж неподоланне, як і відчуження від світу аристократичного, від шляхетського стану: «Ні, любий Альфреде, у нашім краю вже кілька століть існує уявлення, що тільки шляхтич може вважатися людиною, а решта людей — ледве відрізняються від мавпи. Хто не шляхтич, намагається стати ним, підробляє прізвище, йде до суду і брехливо запевняє, що в його жилах тече лицарська кров» [7, с. 146].

Письменник свідомо поглиблює цю проблему «свій-чужий» рішучим несприйняттям графом Євстахія, якого, вважає він, ні освіта, ні виховання не звільняють від статусу кріпака. Тим більше, він прагне вигідно видати свою доньку Михайлину заміж — приміряє на себе князівську митру, мріє поєднати графський титул із князівським — герб князя вказував на спорідненість з королями Польщі.

Отже, незважаючи на освіту і виховання, Євстахій для аристократів Інший. Він був і залишається і соціально і культурно чужий, не свій.

Очевидно, що симпатії Ю. Крашевського на стороні Євстахія — Остапа Бондарчука, який є для нього справжнім аристократом духу. Свої думки, своє бачення розв'язання дилеми «свій-чужий» письменник фокусує в образі Альфреда. Саме роздуми Альфреда і відкривають позицію автора повісті «Остап Бондарчук», який «дозволяє» своєму героєві оприлюднити думки письменника. Альфред «перестав вірити в те, що було основним догматом його предків — у шляхетність, трактованню вузько як виключний привілей одного класу» [7, с. 150]. Молодий шляхтич переконаний, що тільки талант робить людину аристократом духа, і талант успадкувати не можна: «Шляхетність для нього полягала в таланті й заслугах людини; походження було в його очах тільки додатковою передумовою аристократизму (аристократизму духу). Шляхта родиться і шляхта робиться; але з селянина може вийти аристократ, а з шляхтича і пана — недолуга і нешляхетна істота» [7, с. 150].

Юзеф Ігнатій Крашевський творив свої «волинські повісті» в період примусово-добровільного заохочення національних еліт до інтегрування їхнього культурного простору в імперську культурну систему, в часи домагань імперського центру підпорядкувати російським адміністраціям землевласницьку шляхту — і «стару», статус якої був підтверджений у 1795 р., і «нову», яку ніяк не могли облікувати у всіх «польських губерніях».

Не слід при цьому забувати про чисельну добровільну інтеграцію польської аристократії в лоно Російської імперії передусім з метою збереження своїх величезних маєтків на Правобережній Україні і здобуття високої кар'єри при імператорському дворі. Одні тільки члени проросійської партії «Фамілія» в Речі Посполитій чого варті. Адам Казимир Чарторийський, клан якого очолював колаборантську «Фамілію», зумів порятувати від конфіскації царицею Катериною II власних 194 сіл і містечок в Україні. А власник найпишнішого в Центрально-Східній Європі парку «Софіївка» Щасний Потоцький володів 312 містами і селами на Правобережній Україні [2, с. 15–27].

Польську шляхту Правобережної України заколисували обіцянки конституційного короля Конгресового Королівства, російського царя Олександра I приєднати до Королівства

Польського литовсько-руські території, адже для полків Україна була щось на зразок втраченої, загубленої Аркадії, своєрідним раєм на окраїнах Польщі. Тому Ю. І. Крашевський, як і значна частина польської культурно-освітньої, інтелектуальної еліти Правобережної України, відчував себе одночасно і польським патріотом, польським націоналістом, і українським патріотом. Вірніше, українофілом, бо любив цю землю, на якій жив, шанував український люд і прагнув до гармонізації стосунків польських землевласників, магнатів, шляхтичів із українцями, бо ж ця земля неоскарджувано трактувалася складової Речі Посполитої. Переважна більшість його сучасників — польських культурно-освітніх діячів на теренах Волині й Поділля не піддавали сумніву територіальну ідентичність — у польській політичній і суспільній свідомості уявлення про Річ Посполиту у кордонах 1772 року домінувало. Проте про національну ідентифікацію етносів і етнічних груп в Королівстві Польському мова не йшла і такий національний ідентифікат, як українець, вживався рідко. Не заохочувалося і національне самоствердження українців, литовців, білорусів, усвідомлення спільної для кожного з цих етносів територіальної і культурної ідентичностей.

Самі поляки згодом усвідомили своє помилкове тлумачення польського народу Речі Посполитої і тих, хто проживав на Правобережній Україні, як «своїх», «наших», як тотожних народів. Як стверджує польський дослідник українського народного руху в Галичині в роках 1848–1849 Ян Козік, «що до початку сорокових років минулого століття в уявленні поляків українці являли собою рід польський, який відрізнявся єдиним суспільним становищем та релігійним обрядом. Українська мова вважалась нарідчям польської, а культура українців — регіональним різновидом польської культури» [цит за: 4, с. 75].

Лінія розмежування «свій-чужий» була, правда, її воліли не бачити, але саме завдяки «сільським повістям» Ю. І. Крашевського ця лінія почала оприлюднюватися, порушуватися, бо саме він чи не найпереконливіше художньо відтворив процес антиномії та зіставлення самоідентифікації через дилему «свій-чужий», «наш — інший», змусив замислитися над тим, що є межею, яка відділяє своє від чужого, наше від іншого, і цим розхитав стереотипне уявлення про начебто гармонійне польсько-руське,

польсько-українське співжиття в мовах «шляхетської демократії».

Юзеф Ігнацій Крашевський проголосив, що домінантна на цих теренах польська культура несе відповідальність за культуру іншого етнічного світу, інших традицій, іншої мови, за збереження світу інших уявлень і цю відповідальність він узяв передусім на себе як на представника польської колоніальної еліти, яка традиційно розглядала українців як «русинів польської нації (*gente Rutheni, natione Poloni*), як осіб із двоїстою ідентичністю».

Згодом Ю. І. Крашевський утвердиться в своїй правоті, коли польські революціонери намагатимуться втягнути у Січневе повстання 1863–1864 рр. українців і білорусів, проголошуючи рівність трьох народів — польського, литовського і «руського» (українського) у майбутній відновленій Речі Посполитій. Але ні це гасло, ні обіцянки дати селянам землю, ні навіть маніфест від 22 січня 1863 року, який гарантував у разі перемоги свободу і рівність «усіх синів Польщі без різниці віри й роду», не змогли активно залучити українське селянство до збройної боротьби із російським царизмом. Свідомо чи підсвідомо, але українці переживали своє колоніальне приниження і від поляків, і від росіян, і від австрійців, на їхніх етнічних землях польська культура, як згодом і російська культура, мала привілейований статус, кожна з них прагнула свого домінування і не розглядала локальні культури в національному вимірі. В проекції на метрополійні польську і російську культуру, які поширювалися і утверджувалися на теренах колоніального правління, можна узагальнити висновками Едварда Саїда: «Культура може налаштувати й енергійно стимулювати одне суспільство до панування над віддаленими територіями іншого суспільства. З таким самим успіхом вона може підготувати суспільство до того, щоб воно відкинуло чи модифікувало ідею такого панування» [11, с. 286].

Юзеф Ігнацій Крашевський й намагався модифікувати ідею панування польської культури на Правобережжі шляхом вирішення проблеми «свій-чужий», а саме, формуванням в суспільній свідомості мешканців Волинського краю і Королівства Польського почуття єдності всіх суущих на цих землях, необхідності гармонійного багатоетнічного співіснування і долання відчуження від культури українського народного духу, від культурних і морально-етичних цінностей «світу інших уявлень».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Даніель Бовуа. — К. : Критика, 1998. — 334 с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 / Переклад з французької Зої Борисюк / Даніель Бовуа. — Львів : Кальварія, 2007. — 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа. — Київ, 1996. — 415 с.
4. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуари стичності / Володимир Єршов. — Житомир : Полісся, 2008. — 624 с.
5. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с.
6. Крашевський Ю. І. Хата за селом / Переклад Поліни Погребної; післямова Валерії Ведіної / Юзеф Ігнатій Крашевський. — К. : «Дніпро», 1967. — 315 с.
7. Крашевський Ю. І. Повісті (Уляна. Поліська повість; Історія Савки; Остап Бондарчук; Ярина; Історія кілка в плоті, за вірогідними джерелами складена й записана) / Переклад із польської В. П. Іванисенка / Юзеф Ігнатій Крашевський. — К. : «Дніпро», 1979. — 427 с.
8. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. — К. : Изво Киевского университета, 1967.
9. Мудрий М. Навмисне шаленство. Польське Січневе повстання 1863–1864 років вплинуло на український національний рух / Мар'ян Мудрий // Український тиждень. — 2013. — № 5 (1–7.02.2013). — С. 48–51.
10. Радишевський Р. Юзеф Ігнатій Крашевський: діалог із Україною. Монографія / Ростислав Радишевський. — Вінниця, ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. — 159 с.
11. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. — Київ : Критика, 2007. — 608 с.
12. Ф'ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з пол. Я. Поліщук / Александр Ф'ют. — Харків : «Акта», 2009. — 268 с.
13. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталія Яковенко. — К. : «Критика», 2008. — 472 с.